

SUMMARY. In this article, we wanted to analyze the somatic units with the concept of "bas" in proverbs from the linguistic and cultural point of view. Proverbs are closely related to people's lifestyle and culture, and they are examples of somatic units in people's everyday life, somatic units in their actions.

**Q.MÁTMURATOV'TIŃ «TERBENBES» SHÍĠARMASÍNDÁ
JÚREK KOMPONENTLI FRAZEOLIZMLER**

S.J.Shinnazarova – *filologiya ilimleriniń kandidatı, docent*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: lingvokulturologiya, somatizmlar, frazeologizmlar, adabiy til, etnomadaniyat, mental, komponent.

Ключевые слова: лингвокультурология, соматизмы, фразеологизмы, литературный язык, этнокультура, ментал, компонент.

Key words: linguoculturology, somatisms, phraseological units, literary language, ethnoculture, mentality, component

Q.Mátmuratov'tıń shıǵarmaları da frazeologizmlerge bay. Ásirese, jazıwshınıń «Terbenbes» shıǵarmasında frazeologizmler jeke stillik ózgeshelikler menen qollanılǵan. Frazeologizmler tildıń barlıq stillerinde keń qollanılıp, tildıń tásiriligin, kórkemiligin payda etiw ushın da, súwretlew quralı sıpatında da úlken xızmet atqaradı.

Q.Mátmuratov frazeologiyalıq sóz dizbeklerin de óz shıǵarmalarında sheber paydalanǵan. Frazeologizmlerdiń hár qıylı túrlerin Q.Mátmuratov ózinshe stil qurıw maqsetine say túrli usıllar menen jumsaydı.

Sóz sheberi xalıq tiliniń frazeologizmleri menen keletuǵın obrazlı sóz baylıǵın óz elegenin ótkerip, kórkem shıǵarmada sheberlik penen paydalanıwdıń úlgin kórsetedi. Avtor xalıq tiliniń frazeologiyalıq ǵáziyesin geyde óz qálpinde sinonim retinde qollanadı. Geyde jańǵırtıp, jańalap paydalanadı, geyde sol úlgi menen jańa dizbekler quradı.

Frazeologiya tábiyatı jaǵınan qaraqalpaq til biliminiń basqa tarawlarınan ózgeshelenip turadı. Sebebi, onda tiykarǵı obyekt esaplangan frazeologizm ózine tán máni, quram, qurılıs, dóreliw usılı, stillik ózgesheligi, ayırımlarınıń kelip shıǵıw tariyxı hám t. b. bári bir birlikte jámlenip keliwi menen izertlew obyektı sıpatında tanıladı. Bunıń sebebi, frazeologizmnıń ózi quramalı, qospalı pútinlik esaplanıp, onı úyrenetuǵın pán de usı sıpatqa iye bolıwı menen ajıraladı.

Qaraqalpaq tiliniń leksikası hám frazeologiyasına qatnaslı máseleler bir qansha ilimpazlardıń ilimiy miynetlerinde sóz etiledi. Olardan E. Berdimuratov'tıń miynetlerinde frazeologiyalıq sóz dizbekleri komponentleriniń semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha tórt túrge:

1. frazeologiyalıq ótlesiwler;
2. frazeologiyalıq birlikler;
3. frazeologiyalıq dizbekler;
4. frazeologiyalıq sózler dep bólip úyreniledi. [1].

Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq sózligin jazǵan J. Eshbaev'tıń sózliginde bolsa olar úsh túrge:

1. frazeologiyalıq ótlesiwler;
2. frazeologiyalıq birlikler;
3. frazeologiyalıq dizbekler dep ajratıladı. [2].

Q.Mátmuratov – qaraqalpaq prozasında óz sheberlik jolına stiline iye jazıwshı. Onıń shıǵarmaların tiliń baylıǵı basqa da til birlikleri menen birge frazeologizmlerden tiyanaqlı túrde qollanıla alıwında, solardan somatikalıq frazeologizmlerdi tańlap qollanıla alıw ózgesheliginde dep ayta alamız. Adamnıń ishki dene múshe atamaları jazıwshınıń shıǵarmalarında kóplep usırasadı. Mısalı, *Júrek tirek sózi menen kelgen frazeologizmler*.

1. Ózi neshe kúnlik sebgirden qarıp-talıp zorǵa kiyatırsa da sol bir zerde, sol bir oy, kewil xanasın jarıp jibererdey dárejede *júreginde at oynatıp* xanasına sıymadı.

2. Mine, ol házirshe tap sol taqılette kiyatır, *júreginde mın-san eki at dúbirlep* kisnesedi. (6-bet).

Júrek – tiykarınan, adamnıń ishki sezimlerin kórsetetuǵın aǵza. Sonlıqtan, júrek komponentli kelgen frazeologizmler Q.Mátmuratov'tıń shıǵarmasında ayırıqsha sheberlik penen berilgen. Eki misalda da adam júregin at oynatatuǵın sıyaqlı keńislik sıpatında súwretlegen hám adamnıń kóp oylar, táshwishler menen kiyatırǵanlıǵı misaldan málim boladı.

3. - *Júregińdi jalǵa*, -dep taraqtay nan berdi (6-bet). Endi *júrek jalǵap al*, balam, má! -dep ǵarır qoynınan taraqtay nan alıp berdi (10-bet).

Bul misallarda *júrek jalǵaw* adamnıń ash bolıp turıp qanday da azıqlıq, taǵam jep hálleliwi túsiniledi.

4. Jiyenniń *júregi óz-ózinen birden hawlirip*, onıń aytqan sózleri qulaǵında jańǵıra berdi. (7-bet)

5. Toǵaydaǵı saǵal-qasqırları ulısıp, jolbarısları aqırıp *júregińdi jaradı* (12-bet). Misalda adamnıń jabayı toǵayda jırtqısh haywanlardan qorqıw halatı usı misal menen berilgen.

Misallardaǵı *júregi hawliriw* hám *júregin jarıw* adamnıń júreginiń hallaslawı, tez-tez soǵıw háreketi menen birge, onıń qorqınısh sezimin ańlatıw ushın qollanılǵan. Ádette, júregi jarılıw hám qorqıwdı hám adamnıń asa quwanıw sezimin ańlatıw ushın tilimizde paydalanıladı. Jazıwshı bul misalda adamsız toǵayda jolbarıstıń aqırǵan sestinen qaharmannıń qattı qorqınıshqa túsiwin usı frazeologizm arqalı bergeni.

6. «Tap bir neshshe at shawıp baratırǵanday, *júregi ulı-dúrsildi, kókiregi uwlı-dúbirli*, tartpanı qalay ashqan bolsa solay «tars» ettirip japtı». (33-bet).

Júrek hám kókirek adam músheleri arqalı adamnıń hawlıǵıwı, sezimtalıq penen qanday da nársege qatnası sóz etilgen. Ádette, júrek hám kókirek adam múshesi bir-biri menen mánilik jaqın sózler, yaǵnıy sinonimler emes. Biraq shıǵarmada olar kontekstlik sinonimler sıpatında kelgen. Negizi júrektiń ornı adamnıń kókirek qápesinde jaylasqanlıqtan, onıń qorqıw, ekileniw, hawliriw sıyaqlı sezimleri eki dene múshesi arqalı teńdey xızmette berilgenligi tábiyiy jaǵday dep esaplaymız.

7. Qasımnıń hayalı dárhal ákep bergeni muzday suwdı shańgil qabaqtan simirdim de, eplep *júregimdi basıp*, aldındaǵı tigrine qoyılǵan gellege barmaǵımdı tiygizsem, ırasında da aǵashtay: adamnıń gellesindegi shash, quyqa degen ómiralla sezilmeydi. (63-bet)

Júregin basıw - bul orında adamnıń tınıshlanıwı, qáterjam bolıw mánisin bildirip, júrek adamnıń sezimlerin qozǵawǵa salatuǵın hám tınıshlandıratuǵın mákan sıpatında da kórinedi.

8. Sóytıp hám oynay ma, sonnan *júregi jarılıp ólip qalsa* ne qıladı eken, onıń jolı armaǵan-ay! - dep kempir tańlanıp jaǵasın uslap otırdı. (64-bet).

Júregi jarılıp ólip qalıw - usı frazeologizmnıń mánisin Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazovlar frazeologizmlardıń sózliginde tómendegishe túsindiredi: «1.Qattı qorıqtı; 2. Júdá quwandı, shad boldı» [3:76]. Mısalda bolsa, qaharmannıń qorqıw sezimi júrek dene múshesi qatnasqan frazeologizm arqalı berilgen.

9. «Aqmaqlar,- dep kúyindi oralskiy ishinen,- Usınday úyi túwe, qoymasına da qulıp urmaytuǵın, «hámme ózimdey» dep isenetuǵın, *awzın ashsa ókpe-júregi teńdey kórinetuǵın* xalıqqa da úsiytıp!? Há záhár ishkirler-á!». (93-bet).

Adamnıń ishki dene músheleri *ókpe* hám *júrek* sózleri juplasqan formada qatnasıp, qaraqalpaq xalqınıń asa sadalıǵı, adamlardıń psixologiyasındaǵı aqkókireklik, saqıylıq pazıyletleri *awzın ashsa ókpe-júregi teńdey kóriniw* frazeologizmi arqalı berilgen.

10. Pax, *júregin jardım-aw*, qatırdım, ya Lepes?!-dep jaǵımpazlana kúldi. Lepestiń túri mınaw-eki oralskiydiń de *júregi ulı-dúpildi*, ishleri ulı-qolpıldı, kózleri burınǵıdan da beter duzdaylanıp, túrlerine óli shıray urıp ketken.(95-bet).

11. «Jolbarıs» tıń atın esitip, olardıń kóz aldına onıń nayzaday tisleri qaytadan eleslep, *júreklerin bir “dir”etkizip* ótti.(103-bet)

Júregin jarıw, júreklerin bir “dir”etkizip frazeologizmleri qorqıtıw degen mánisti ańlatıp, dáslepki mısalda adamdı adamnıń qorqıtıwı bolsa, ekinshisinde haywannıń adamdı qorqıtıw kórinişin beriw ushın qollanılǵan.

12. «Qaniyazdıń janı tap sol qos burımnnıń ushıma ilinip ketkendeı, *júregi alqımına taqalıyp* barıp, ornına zorǵa tústi». (116-bet).

Mısalda Qaniyaz degen jigittiń qızdı jaqsı kórip qalǵandaǵı halatı, onıń alırıawı, usı muhabbat sezimi onı táshwishke salıwı sıyaqlı qaharmannıń ishki sezimlerin ańlatıwda *júrek* komponenti qatnasqan frazeologizmi arqalı ashıp berilgen.

«Terbenbes» shıǵarmasında bunnan basqa da júrek komponentli somatikalıq frazeologizmler tómendegidey misallarda qatnasqan.

Ádebiyatlar

1. Бердимуратов Е. Қарақалпақ тилинің лексикологиясы. –Нөкіс: «Билим». 1994. 251-б.
2. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1985.
3. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлиги. –Н.: «Қарақалпақстан», 2018.76-б.
4. Мәтмуратов Қ. «Тербенбес» романы. –Нөкіс: «Билим», 2004.

REZYUME. Maqolada qoraqalpoq tilida «yurak» komponentli frazeologizmlar haqida soʻz yuritilgan. Somatizmlar badiiy Q.Matmuratovning «Terbenbes» asaridan olingan misollar asosida dalillangan. «Yurak» komponentli somatizm frazeologizmlarning tildagi variantlari, semantikasi tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются фразеологизмы с компонентом «сердце» в каракалпакском языке. В данной статье были рассмотрены единицы номинации с соматическим компонентом в художественных произведениях. Анализируются лингвистические варианты и семантика фразеологизмов соматизмы с компонентам «сердца».

SUMMARY. The article discusses phraseological units with the “heart” component in the Karakalpak language. This article examined nomination units with a somatic component in works of art. The linguistic variants and semantics of phraseological units of somatism with components of “heart” are analyzed.

13. «Xojalepes ulamalarđn gúrrińine aralaspay únsiz otırdı. Bul zıyahılardıń gápın bólip, pikir taslawǵa *júreksinbedi*. Ol tek bir nárseni kewline tiyıp otırdı: «Iyshhan atamlardı men hám bir shaqırıp pátiyasın alayın!» (119-bet).

14. Kórdi de, há degennen-aq qızdıń *júregi sháwkiildep* quwanǵanı menen, jigittiń kiyatırǵan pátinen hawlıǵıp jaǵasına túpirdi: «Ya Alla, óziń abıray bergeyseń!» (120-bet).

Júreksinbew - adamnıń aybınıw sezimin ańlatsa, keyingi misaldaǵı *júregi sháwkiildep*-qaharmannıń quwanıw sezimin ańlatıw ushın qollanılǵan.

15. Ortada tomar ǵıjlasa, Qarajan baqsı qurdı aylanıp, *adamlardıń júregin súyenishten ǵıjlatıp*, «jeti asırım» namasın úshekke shıǵarıp shaǵlap júr.(130-bet)

16. Bul adamnıń ishinde, usı seyisxananıń ishinde ómirde biyǵárez jasap otırǵan tek ǵana Gúlziyba. Sebebi, onıń *kewlinde basqa ǵulǵula, júreginde basqa arman!* (130-bet).

Adamlardıń júregin súyenishten ǵıjlatıp – misalda júrektiń ǵıjlawı frazeologizmi jazıwshı tárepinen bir neshe komponentlerdiń qosılıp keliwi, adamlardıń hám súyinishten degen sózler menen dizbeklesip keliwi arqalı dúziliwi nátiyjesinde adamnıń hádden tıs quwanıw sezimin ańlatıw ushın jumsalǵan.

Keyingi misaldaǵı *kewlinde basqa ǵulǵula, júreginde basqa árman* frazeologizmleri kontekstlik antonimler bolıp, júrek dene múshesi adamnıń kewli, qálbi menen baylanıslı ekenligi, ol adamnıń saǵınısh, qorqıw, árman sıyaqlı sezimleri ushın mákan ekenligi kórsetilgen.

17. Al, Gúlziyba bolsa, burın at minip kórmegenlikten, *júregi háwliergen bolsa*, endi ózin basıp, attıń shabısına kónlikkennen keyin, alǵaw-dalǵaw oylarına basqa bir nárseler túsip, *júregin basqasha háwlirtti*.(133-bet).

Mısaldaǵı *júregi háwliw-* frazeologizmi adamnıń qorqınısh sezimin ańlatıp, al shıǵarmada qaharmannıń qobaljiwı, qorqınısh sezimin sheberlik penen beriwde usı fraza paydalanılǵan.

Juwmaqlap aytqanda, Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń mánilik jaqtan bay, ráńbáreń ózgeshelikler olardıń óz ara sinonimlik variantta, antonim yamasa basqa birlikler menen omonim bolıp keledi. Bunday qubılıslar Q.Mátmuratovtıń «Terbenbes» shıǵarması tilinde qollanılǵan frazeologizmlerde jiyi ushırasadı hám tildiń kórkemligin payda etedi.